

Alomorfie (variantnost lexikálních kořenů a tvarotvorných kmenů) jako tvarotvorné a slovotvorné spoluformanty

Při tvoření slov může docházet a často dochází k hláskovým změnám (hláskovým/morfologickým alternacím). Morfologické alternace lze definovat jako pravidelné střídání určitých fonémů, popř. jejich skupin, přičemž alternující hlásky (skupiny) utvářejí jeden morfoném, na těchto alternacích je založena alomorfie. Alternace hlásek sama o sobě není téměř nikdy samostatným slovotvorným formantem, je vázána na existenci jiného slovotvorného postupu, tedy např. na rozšíření odvozovacího kmene o slovotvornou příponu, záměnu slovotvorné přípony, či pouhou změnu tvaroslovné charakteristiky slova (konverze).

Alternace lze rozčlenit na kombinační (syntagmatické), v nichž jsou hláskové proměny vázány na hláskové okolí základu, a volné (paradigmatické), které na hláskovém okolí základu nezávisí a představují mnohonásobně početnější skupinu.¹¹

V této kapitole nastíníme pravidla morfologických alternací, k nimž dochází při tvoření slovesných tvarů a některých derivací od slovesných základů. Na tato pravidla navážeme v jednotlivých kapitolách věnovaných formálnímu popisu tvoření vybraných typů deverbativ, a sice v tabulkových přehledech alternací u příslušného derivačního typu dle jednotlivých typů morfů.

Při tvoření tvarů sloves a při derivaci deverbativ dochází k hláskovým alternacím, které pracovně rozdělíme podle typu morfu, jehož se týkají. Budeme rozlišovat alternace v kořeni, kmenotvorné příponě a prefixu, popř. na švu prefixu a kořene, dále alternace finály kořenového morfu, přičemž si budeme všimnout i jejich grafických realizací¹².

- a) alternace kmenotvorné přípony (**KmV**) a její grafické realizace vč. alternací souhlásky, která je součástí kmenotvorné přípony (**kt**);
- b) alternace samohlásky/diftongu v základu (**KoV**);
- c) alternace finální souhlásky kořene (**kf**), popř. iniciální souhlásky kořene (**ki**);
- d) alternace samohlásek v prefixu (**PV**), alternace (včetně grafických a *e/0*) na švu prefix/základ (**P0e**).

11 Srv. Dokulil (1962 : 159–162), Dokulil a kol. (1986 : 319–320).

12 Formální pravidla se testují na psané formě jazyka, proto je třeba brát tuto podobu v úvahu.

Alternace hlásek byly a jsou předmětem zájmu mnoha badatelů. Jsou popsány v řadě teoretických i praktických, lingvistických i nelingvistických popisů jazyka. Častými zájemci o přesná pravidla jsou jak teoretikové, tak lidé snažící se poznat systém jazyka pro praxi (mj. nerodilí mluvčí).

V naší práci se pokusíme formulovat pravidla, která nejen popíší výskyt jednotlivých hláskových alternací, ale zároveň umožní sledovat i jejich výskyt a frekvenci, a to především u různých slovtvorných typů¹³. Na základě analýzy dat (reprezentativních strojových slovníků a korpusů) budeme moci sledovat reálné zatížení/pokrytí jednotlivých pravidelných i méně pravidelných alternací. Výsledky lze pak použít v praxi, jak pro tvorbu automatických nástrojů, tak pro tvorbu učebnic.

Alternace kmenotvorné přípony a samohlásky – vokálu v základu – alomorfe slovesného základu a slovesného kmene

Pravidla střídání tematického vokálu (raději kmenotvorné přípony, dále KmV) představuje velmi bohatý systém alternací, které stojí na přechodu mezi tvaroslovím a slovtvorbou. V pojetí kmenotvorných přípon se přidržíme Komárkovy interpretace (Mluvnice češtiny 2 1986), která důsledně pracuje s morfémovou *-0-*. Tento systém byl použit při algoritmickém popisu tvoření slovesných tvarů určitých i neurčitých (infinitiv, participium I-ové, trpné, přechodníky) i pravidelných derivací dějových jmen na *-ní/-tí* a adjektivizovaných participií (Osolsobě 1996). Zatímco alternace kořenového vokálu (dále KoV) patří jako celek mezi volné paradigmatické alternace (nejsou vázány na hláskové okolí základu), střídání kmenotvorné přípony (KmV) má pevná pravidla (lze je pokládat za syntagmatické¹⁴), která jsou vázána na systém slovesných tříd a vzorů.¹⁵ Alternace KmV i KoV bývají součástí formantu při derivacích. Při derivaci od sloves se běžně odlišují derivace od kmene/stem derivation (KmV je v nějaké podobě součástí derivačního formantu), derivace od kořene/root derivation (KmV není součástí derivačního formantu) a konečně derivace od slovesného tvaru, kdy se

13 V kapitole věnované formálnímu popisu deverbativ jsou testována pravidla derivací zachycující velmi nepravidelné alternace doprovázející tvoření malých skupin (často jednočlenných) odvozených slov. Uvádíme je především proto, že se mnohdy jedná o slova velmi frekventovaná.

14 Např. kolísání kvantity kmenotvorné přípony *alá* je až na několik výjimek pravidelně vázáno na počet slabik základového slova (viz níže). Distribuce *elě* je řízena pravidly, jež nelze interpretovat pouze na úrovni grafického systému (srv. rozdílnou distribuci *elě* v závislosti na různé distribuci souhláskových alternací kf labiál v imperativu sloves 4. a 5. třídy (*vyráběj : líbej, rozuměj : všíměj, utápěj : chápej, stavěj : vyhrávej*), ale až na základě systému morfologického.

15 Tyto pravidelnosti jsou u různých tříd různé. Poměrně velmi složitý systém představují slovesa 1. třídy (zejména vzorů *nést, péct*) a slovesa 2. třídy vzoru *začít*, a to především proto, že existují kodifikované i v úzu doložené dublety lišící se právě variantami kmenotvorných přípon (více např. korpusově založená bakalářská diplomová práce Danielová 2009 pod vedení M. Zikové).

součástí slova odvozeného stává jeden z tvarů základového slovesa (jde o případ odvozování od participií/základů společných s participií, především o konverzi k adjektivům složené deklinace nebo k substantivům). Ve své práci toto rozlišení budeme uplatňovat s ohledem na to, že v případě derivací od slovesného tvaru i od kmene je možné popis formálních vztahů mezi základovým slovesem a příslušným derivátem opřít o větší počet formálních podmínek.

Alternace kořenových samohlásek (vokálů v základech) a kmenotvorných přípon byly podrobně popsány ve výše citované disertaci (Osolobě 1996), na kterou navazujeme a kterou prohloubíme o popis aplikovatelný i na oblast širše pojaté derivace.

Poznámka k alternaci *e/o*

K samohláskovým alternacím řadíme také střídání *e/o*. Tomuto typu alternací byla věnována pozornost v mluvnících češtiny i dalších pracích, nejnověji (Ziková 2008). Popis těchto alternací se řešil i při zpracování dat pro strojový slovník češtiny (Osolobě 1996). Algoritmický popis české formální morfologie aplikovaný na strojový slovník rozlišuje v rámci navrženého systému flektivních vzorů alternace vázané morfologicky (střídání *e/o* v příponách a částečně i v předponách) a ostatní, jejichž výskyt je méně pravidelný.

V podstatě můžeme rozlišovat tyto typy:

1. alternace *e/o* KoV (*mel-e-0/m0l-í-t*)
2. střídání *e/o* KmV (*nes-e-0/nes-0-ou*)
3. alternace *e/o* v prefixu (*se-j-mou-t/s0-ň-a-l*)
4. alternace *0/e* a *e/o* v sufixu (*um-ě-t/um-ě-l-0/um-ě-l-ec-0/um-ě-l-0c-e, voz-i-t/voz-i-d0l-0/ voz-i-del-0*)

O všech uvedených případech se zmíníme při popisu jednotlivých typů alternací.

Alternace finální souhlásky kořene (kf)

Alternace kmenové finály (souhlásky) jsou buď kombinační (syntagmatické), proměny jsou vázány na hláskové okolí (sousední hlásku/hlásky), nebo částečně kombinační (syntagmatické) a částečně paradigmatické (podmíněné jinými faktory než hláskovým okolím).

V systému tvarů českého slovesa působí tendence k neměnnosti kmene k vyrovnávání některých souhláskových alternací na principu analogie, což ovšem v praxi vede ke vzniku velkého množství dublet. Alternace vyskytující se např. ve starších variantách bývají navíc často zachovány v derivátech. Pravidla

distribuce alternací se tak stávají složitější. Je třeba zahrnout pravidla pro tvorbu variant¹⁶, jejichž interpretace se mění mj. též spolu s kodifikačními zásahy (srv. <http://prirucka.ujc.cas.cz>, např. jednotlivé kapitoly *Tvaroslovní slovesa*).

Pro aplikace, které se testují na psané podobě jazyka, má význam sledování a popis alternací grafických. Vzhledem k tomu, že systém grafiky je umělý systém, lze jej snadno zachytit pomocí pravidel. Při aplikacích pro češtinu jde především o grafické zachycení kombinací [de], [té], [ně], [bje], [pje], [ffe], [vje], [mje], [mňe]¹⁷.

Popis pravidel alternací při tvoření tvarů sloves (dle slovesných subparadigmat) a derivátů tvořených paradigmaticky (pravidelně přímo od slovesných tvarů)

Systému slovesných paradigmat a subparadigmat se zaměřením na strojové zpracování přirozeného jazyka věnovali pozornost někteří badatelé (Konečná 1961, Romportl 1970). V pojetí kořenových i kmenových samohlásek vycházíme z Mluvnice češtiny 2 (Komárek a kol. 1986), které bylo přejato pro definování systému vzorů aplikovaném na strojový slovník češtiny (Osolsobě 1996)¹⁸. V následujících oddílech této kapitoly se budeme věnovat detailnímu lingvistickému popisu pravidel hláskových alternací podle jejich výskytu a) uvnitř jednotlivých morfů (lexikálních i gramatických) a b) na švu mezi nimi. V této kapitole se omezíme na alternace, k nimž dochází při tvoření slovesných tvarů a při pravidelných (paradigmatických) derivacích deverbativ (adjektiv : dlouhý/krátký tvar adjektiva – pasivní participium a substantiva : podstatné jméno slovesné na *-ní/-tí*).

16 Existence morfologických (i jiných) variant je jedním z problémů budování automatických nástrojů v rámci NLP. Morfologické analyzátoři založené na morfologických slovnících mají v rámci slovníků zaznamenány a popsány některé morfologické varianty. Jeden okruh problémů se týká rozhodování o tom, které varianty zahrnout do slovníku a které nikoliv, druhý okruh je spojen s adekvátní interpretací zahrnutých variant. Oba okruhy spolu úzce souvisejí. Současný stav různých strojových slovníků užívaných pro automatickou morfologickou analýzu je výsledkem způsobu jejich budování (zdrojem byly jednak tištěné slovníky, jednak seznamy získané při testování nástrojů/morfologických analyzátorů, kdy do slovníků morfologických analyzátorů byly doplňovány jednotky, k nimž analyzátor nepřihradil žádnou/žádné přijatelnou/přijatelné interpretaci/e). Klasifikace variant nebyla dosud zpracována jednotně. Návrhu jednotného systematického zpracování variant je věnována disertační práce J. Hlaváčové (Hlaváčová 2009).

17 Na tomto místě v hranatých závorkách zaznamenáváme výslovnost. Na jiných místech (níže) jsou používány pro formulování zadání pro automatický nástroj *Deriv* (srv. kap. 6).

18 Popis, který bude následovat, navazuje v mnoha směrech na zkušenosti shrnuté v disertační práci, nicméně není totožný s žádnou její částí. Práce jako celek byla ovšem orientována více technicky s ohledem na aplikaci algoritmičtějšího popisu. Její jádro pak spočívalo v aplikaci popisu na strojový slovník češtiny. Některá opomínutá disertační práce, týkající se především variant a kolísání, je možno dosud sledovat na fungování morfologického analyzátoru *ajka* (přístupný přes webové rozhraní DebDict).

Samohláskové alternace kořenové samohlásky (KoV) a kmenotvorné přípony (KmV)¹⁹

V této kapitole bychom chtěli systematicky pojednat o střídání hlásek v kořeni (dále KoV) a v kmenotvorných příponách (dále KmV). Zahrneme též alternace *e/o* (viz výše).

Pozorování 1: Ke kolísání kvantity/kvality i střídání *e/o* u KoV dochází pravidelně v některých tvarech, a to:

- a) Všechny tvary proti imperativu.
- b) Všechny tvary proti infinitivu.
- c) Všechny tvary proti infinitivu a l-ovému přičestí.
- d) Všechny tvary od kmene minulého, včetně adjektiva slovesného (VA) a substantiva slovesného na *-ní/-tí* (VSB), proti všem tvarům od kmene přítomného.
- e) Všechny tvary od kmene minulého, kromě adjektiva slovesného (VA) a substantiva slovesného na *-ní/-tí* (VSB), proti všem tvarům od kmene přítomného plus VA a VSB.
- f) Všechny tvary od kmene minulého proti indikativu proti imperativu.
- g) Všechny tvary proti indikativu přezentu/futura aktiva (někdy jen části tvarů: 2. a 3. os. sg. a 1. a 2. os. pl. *pomohu, pomohou x pomůžu, pomůžješ, pomůže, pomůžeme, pomůžete, pomůžou*).
- h) Všechny tvary proti pasivnímu participiu (NT), adjektivu slovesnému (VA) i substantivu slovesnému na *-ní/-tí* (SBV).

Pozorování 2: K alternacím KmV dochází pravidelně v některých tvarech od kmene minulého, a to:

- i) Infinitiv proti všem ostatním tvarům od kmene minulého: l-ového participia (L), pasivního participia (NT), adjektiva slovesného/dlouhého tvaru pasivního participia (VA) a substantiva slovesného na *-ní/-tí* (VSB) (*tisknout/ tisknull/ tisknut/ tisknutý/ tisknutí*).
- j) Infinitiv proti tvaru l-ového participia (L) proti tvarům pasivního participia (NT), adjektiva slovesného/dlouhého tvaru pasivního participia (VA) a substantiva slovesného na *-ní/-tí* (VSB) (*ctít/ctíll/ ctěn/ctěný/ ctění*).

19 Na tomto místě se nebudeme zabývat grafickými alternacemi *-e/-ě-*. Na jejich existenci jsme upozornili a ještě upozorníme v poznámkách. V podstatě jde o distribuci *-e/-ě-* a) ve tvarech kmenotvorné přípony u tvarů od kmene přítomného sloves 1. třídy, b) ve tvarech VSB sloves 2. třídy vzoru *začít*, c1) ve tvarech od kmene minulého a imperativu sloves 4. třídy vzoru *prosit*, c2) ve tvarech l-ového participia (L), pasivního přičestí (NT), adjektiva od pasivního přičestí (VA), substantiva slovesného na *-ní/-tí* (VSB) sloves 4. třídy vzorů *trpět, sázet*.

- k) Infinitiv proti tvaru l-ového participia (L), pasivního participia (NT), adjektiva slovesného/dlouhého tvaru pasivního participia (VA) proti tvaru substantiva slovesného na *-ní/-tí* (VSB) (*vzít/vzal/vzat/vzatý/vzetí*).
- l) Infinitiv a pasivní participium (NT) proti tvarům l-ového participia (L), adjektiva slovesného/dlouhého tvaru pasivního participia (VA) a substantiva slovesného na *-ní/-tí* (SBV) (*brát/brán/brall braný/brání, tkát/tkán/tkall tkaný/tkání*).
- m) Infinitiv, l-ové participium (L), adjektivum slovesné/dlouhý tvar pasivního participia (VA) proti pasivnímu participiu (NT) a substantivu slovesnému na *-ní/-tí* (VSB) (*mazat/mazal/mazaný/mazán/mazání, -kupovat/kupoval/kupovaný/kupován/kupování, nebrat/nebrall nebraný/nebrání, utkat/utkall utkaný/utkání*).

Pozorování 3: Tvary od kmene přítomného mají dvě nebo tři varianty KmV, které lze ze synchronního hlediska interpretovat jako alternace. K alternacím KmV dochází pravidelně v některých tvarech od kmene přítomného, a to:

- n) Tvary 1. sg. a 3. pl. indikativu přítomného/futura a tvary imperativu proti tvarům 2./3. sg. a 1./2. pl. indikativu přítomného/futura.
- o) Tvary 3. pl. indikativu přítomného/futura a tvary imperativu proti tvarům 1./2./3. sg. a 1./2. pl. indikativu přítomného/futura.
- p) Všechny tvary indikativu přítomného/futura proti všem tvarům imperativu.

Zatímco v případě alternací KoV je +/- přítomnost alternace vázána na jednotlivá slovesa (lexikon), pravidla alternací KmV lze odvodit z morfologické struktury tvarů (gramatika).

Pro lepší orientaci zavedeme v následující tabulce systém značek pro jednotlivá slovesná subparadigmata a paradigmatické derivace.

V prvním sloupci tabulky uvádíme, jaký je vztah k použitým termínům kmen minulý (M) a kmen přítomný (P). Ve druhém sloupci je přehled jednotlivých subsystemů slovesných tvarů a derivátů od slovesných tvarů. Ve třetím sloupci uvádíme značky použité pro jednotlivé subsystemy. Pro přehlednost (lepší čitelnost) uvádíme navíc k některým značkám ve čtvrtém sloupci zkratku užitou výše.

kmen	subsystem tvarů	značka ²⁰	zkratka
M	infinitiv	f	-
M	l-ové přičestí	p	L
M	pasivní přičestí (-n/-t) krátký tvar	s	NT
M	pasivní přičestí (-ný/-tý) dlouhý tvar	a	VA

20 Pro čtenáře, kteří jsou zvyklí používat systém morfologických značek ČNK (viz <http://ucnk.ff.cuni.cz/bonito/>), je příjemné, že v části případů je zachována identická notace.

kmen	subsystém tvarů	značka	zkratka
M	podstatné jméno slovesné (-ní/-tí)	b	SBV
P	indikativ přítentu/futura aktiva (2./3. sg., 1./2. pl.)	x	-
P	indikativ přítentu/futura aktiva (1. sg.)	y	-
P	indikativ přítentu/futura aktiva (3. pl.)	z	-
P	imperativ	i	-

Alternace KoV

Tvary (i) versus tvary (fpsabxyz)

Pravidlo a1: KoV dlouhý (D) ve všech tvarech se v imperativu krátí na KoV krátký (K).

Pravidlo a2: Alternace popsaná pravidlem a1 se týká sloves 1. třídy vzorů *brát* a *mazat* (*lámat/lam, vázat/važ*), 4. třídy vzorů *prosit* a *trpět* (*chválit/chval, šilet/šil*).²¹ Alternace nereaguje na zvýšení počtu slabik.

Tvary (f) versus tvary (psabxyzi)

Pravidlo b1: KoV dlouhý (D) v infinitivu se ve všech tvarech mění v KoV krátký (K).

Pravidlo b2: Alternace popsaná pravidlem b1 se týká většiny sloves 1. třídy vzorů *nést, péci* (*krást/kradl/krade, nést/nesl/nese, příst/předl/přede, houst/hudl/hude, péci/pekl/peč*), sloves 3. třídy vzoru *krýt* (KoV=*i|y|ou > i|ě|y|u : šít/šil/šije, dít/děl/děje, krýt/kryl/kryje, plout/plul/pluje*)²².

Tvary (fp) versus tvary (sabxyzi)

Pravidlo c1: KoV dlouhý (D) v infinitivu a l-ovém přičestí se v pasivním přičestí a všech tvarech od kmene přítomného (indikativu, imperativu, měni v KoV krátký (K).

Pravidlo c2: Alternace popsaná pravidlem c1 se týká několika sloves 1. třídy vzoru *nést* (KoV=*á>a|e : pást/pásl/pase/pas, trást/trásl/trěse/trěs*) a jediného slovesa vzoru *péci* (KoV=*ou>u : tlouci/tloukl/tlučel/tluč*)²³. Alternace nereaguje na zvýšení počtu slabik.

21 Ke krácení dochází tehdy a jen tehdy, je-li koncovka imperativu *-0, -me, -te* a zároveň se tato koncovka nepřipojuje k základu rozšířenému o kmenotvornou příponu *-[e]j-* (popř. *-uj-*). K alternaci KoV nedochází tudíž v případech kolísání sloves mezi 1. třídou vzory *brát, mazat* a 5. třídou vzorem *dělat* (srv. např. *lámat : lam* ale *lám-ěj*) a kolísání sloves 4. třídy mezi vzory *trpět* a *sázet*. Zdá se, že k alternaci KoV dochází i u odvozených sloves (např.: *kamarádít se : kamarád' se*). V korpusu SYN2000 je ovšem jakožto tvar imperativu označován tvar *cigáň/cigánit/Vi-S--2—A-----*. Přestože sloveso *cigánit* je v korpusech okrajově doloženo, nejde ve skutečnosti ani v jednom ze čtyř dokladů tvaru *cigáň* o imperativ tohoto slovesa.

22 Tato alternace se u vzorů *nést* a *péci* týká všech sloves kromě slovesa *moci* a sloves popsaných pravidly c1/c2. U vzoru *krýt* se týká všech sloves kromě sloves s KoV *-á-* (viz níže pravidla d1/d2) a sloves s KoV(K) v infinitivu (*pět, chvět se, spět, zet*, popř. variantně *klet, plet, ...*).

23 Tato alternace se u vzoru *nést* týká sloves *mást, pást, trást (se), zást*, u vzoru *péci* slovesa *tlouci*.

Tvary (fpsab) versus tvary (xyzi)

Pravidlo d1: KoV dlouhý (D) ve všech tvarech od kmene minulého se ve tvarech od kmene přítomného (indikativu, imperativu) mění v KoV krátký (K).

Pravidlo d2: Alternace popsaná pravidlem d1 se týká některých sloves 3. třídy vzoru *kryt* (KoV=*á>a|e|ě|oj*) : *sát/sál/sán/sání/saj/saj*, *smát/smál/směje/směj*. Stejnou alternací má i sloveso *bát se (bát/bál/bojí/boj)*²⁴. Alternace nereaguje na zvýšení počtu slabik.

Pravidlo d3: KoV nulový (0) ve všech tvarech od kmene minulého se ve tvarech od kmene přítomného (indikativu, imperativu, ...) mění v KoV *e* (K).

Pravidlo d4: Alternace popsaná pravidlem d3 se týká některých sloves 1. třídy vzoru *brát (hnát/ženel/žeň)* a *umřít (mlít/mele/mel)*, a také slovesa *vzít* 2. třídy vzoru *začít (vzít/vezme/vezmi)*²⁵. Alternace nereaguje na zvýšení počtu slabik.

Tvary (fps) versus tvary (xyzi) versus (ab)

Pravidlo e1: KoV dlouhý (D) ve všech tvarech od kmene minulého, kromě VA a VSB, se ve tvarech od kmene přítomného (indikativu, imperativu) a ve tvarech VA a VSB mění v KoV krátký (K).

Pravidlo e2: Alternace popsaná pravidlem e1 se týká slovesa *hrát* 3. třídy vzoru *kryt* (KoV=*á > a* : *hrát/hrál/hrán/hraje/hra(e)j/hraní/hraní*)²⁶. Alternace reaguje na zvýšení počtu slabik.

Tvary (fpsab) versus tvary (xyz) versus (i)

Pravidlo f1: KoV nulový (0) ve všech tvarech od kmene minulého se v indikativu mění na KoV dlouhý (D) a v imperativu na KoV krátký (K).

Pravidlo f2: Alternace popsaná pravidlem f1 se týká jediného slovesa 1. třídy vzoru *mazat (psát/píše/piš)*. Alternace nereaguje na zvýšení počtu slabik.

Pravidlo f3: KoV dlouhý (D) ve všech tvarech od kmene minulého se ve tvarech od kmene přítomného (indikativu) mění v KoV krátký (K) a v imperativu alternuje v KoV dlouhý (D).

24 Tato alternace se týká sloves s infinitivním KoV *á*: *hrát, kát, lát, okřát, přát, proklát, sát, smát, tát, vát, vlát, zrát*. Výjimkou je sloveso *brát* (viz níže).

25 Tato alternace se u vzoru *brát* týká sloves *hnát, brát, drát, prát, srát, žrát, slát*, ale není u sloves *cpát, rvát, řvát, švát, lbát, poslat, ?zvát* (srv. arch. *zovu*), u vzoru *umřít* je pouze u slovesa *mlít*, ale není u *dřít, trít, oprít*. Synchronně lze za týž typ alternace pokládat alternaci *0/e* u slovesa *vzít*, přičemž souvislost s diachronní interpretací je patrná z obdobné distribuce alternací *0/e* v prefixu (PV). Viz níže.

26 Touto alternací se sloveso *hrát* liší od skupiny sloves s infinitivním KoV *á* (*brát, kát, lát, okřát, přát, proklát, sát, smát, tát, vát, vlát, zrát*). Navíc má ještě alternativní dubletu *a/e* v imperativu. Představuje jeden z mála dokladů, kdy alternace KoV reaguje na zvýšení počtu slabik (negace, prefixace), takže u VSB (nikoli u VA) se při zvýšení počtu slabik KoV(K) *a* mění na KoV(D) *á* (srv. *hraní/vyhrání* ale *hraní/zahrání* oproti *sání/vysání* a stejně i *svátý/zavátý*). Touto alternací se sloveso *brát* blíží slovesům s KmV *-a/-á-* (viz níže).

Pravidlo f4: Alternace popsaná pravidlem f3 se týká slovesa *stát* (*stát/stál/stojí/stůj*)²⁷. Alternace nereaguje na zvýšení počtu slabik.

Tvary (xyz) versus tvary (fpsabi) nebo (yz) versus tvary (fpsabix)

Pravidlo g1: KoV krátký (K) ve všech tvarech od kmene minulého se v indikativu (nikoliv imperativu a fakultativně též 1. sg. i 3. pl. ind. prez. akt.) mění na KoV dlouhý (D).

Pravidlo g2: Alternace popsaná pravidlem g1 se týká slovesa *moci* 1. třídy vzoru *péct* (*pomoci/pomůžte*) a dvou sloves vzoru *mazat* (*stonat/stůně*)²⁸. Alternace nereaguje na zvýšení počtu slabik.

Tvary (fpxyzi) versus tvary (sab)

Pravidlo h1: KoV dlouhý (D) ve všech tvarech se v pasivním participiu (NT), adjektivu slovesném (VA) i substantivu slovesném na *-ní/-tí* (SBV) mění na KoV krátký (K).

Pravidlo h2: Alternace popsaná pravidlem h1 se týká sloves 2. třídy vzoru *tisknout* (*táhnout/tažen/tažený/tažení*), která mohou tvořit příslušné tvary bez kmenotvorné přípony *-nu*-²⁹. Alternace nereaguje na zvýšení počtu slabik.

Alternace KmV

Tvary (f) versus tvary (psab)

Pravidlo i1: KmV(D) *-(n|m)ou-* v infinitivu se ve všech ostatních tvarech od kmene minulého mění na KmV(K) *-(n|m)u-*.

Pravidlo i2: Alternace popsaná pravidlem i1 se týká sloves 2. třídy, která mají příslušnou KmV.

Tvary (f) versus tvary (p) versus tvary (sab)

Pravidlo j1: KmV(D) *-í-* v infinitivu se v l-ovém participiu mění na KmV(K) *-[ieč]-* a v NT, VA i VSB je KmV(K) *-[eč]-* nebo KmV(0)³⁰.

27 Alternace popsaná tímto pravidlem narušuje absolutní platnost pravidla, podle nějž se v imperativu bez kmenotvorné přípony (*-e/ě(j): povídej, -u(j)-: naláduj*) a v případě sady imperativních koncovek *-0, -me -te* vždy vyskytuje krátký/zkrácený KoV. Nicméně se do dnešního úzu dochovaly i tvary s krátkým *-oj-* jako např. *nastojte*. Další anomálii představuje sloveso *stát se*.

28 Jde o slovesa *stonat* a *plakat*.

29 Jde o slovesa jako *obléknout, -vléknout, -pláznout, -přáhnout, (-)sáhnout, (-)táhnout, ?-pásnout*. U těchto sloves lze v některých případech předpokládat, že jde původně o tvary podle 1. třídy vzorů *nést, péci* (viz výše).

30 Zde se držíme interpretace Mluvnice češtiny 2. KmV(K) předpokládáme u sloves typu *bd-í-ti/bd-ě-n* a *tř-í-ti/tř-e-n*, KmV(0) u sloves typu *ct-í-ti/ct-0-ě-n*.

Pravidlo j2: Alternace popsaná pravidlem j1 se týká skupiny sloves 4. třídy vzorů *prosit* (*ctít/ctil/ctěn/ctěný/ctění*)³¹ a *trpět* (*bdít/bděl/bděl/bděný/bdění*)³² a sloves 1. třídy vzoru *umřít* (*třít/třel/třen/třěný/tření*)³³.

Tvary (f) versus tvary (psa) versus tvary (b)

Pravidlo k1: KmV(D) -í- nebo -(n|m)ou- v (infinitivu) se v l-ovém participiu, pasivním participiu (NT) a v adjektivu slovesném (VA) mění na KmV(K) -a- nebo -[n|m]u a v substantivu slovesném na -ní/-tí (SBV) na KmV(K) -(j) e|ě- nebo -[n|m]u.

Pravidlo k2: Alternace popsaná pravidlem k1 se týká sloves 2. třídy vzoru *začít* (*vzít/vzal/vzat/vzatý/vzetí*)³⁴.

Tvary (fs) versus tvary (pab)

Pravidlo l1: KmV(D) -á- v infinitivu a NT se v l-ovém participiu, VA, VSB mění na KmV(K) -a-.

Pravidlo l2: Alternace popsaná pravidlem l1 se týká jednoslabičných sloves 1. třídy vzorů *brát*, *mazat* (*brát/bral, lhat/lhal*) a 5. třídy vzoru *dělat* (*tkát/tkal*) s několika málo výjimkami sloves jako *zdat se* (*zdat/zdál*) patřících původně do 3. třídy vzoru *krýt* a slovesa *klát* (*klát/klál*)³⁵. Dochází k ní také u nepravidelného slovesa *spát* (*spát/spal*).

31 Jde o slovesa *bdít, ctít, křtít, obelstít, mstít, pohřbít, sklít, rozednít, rozezlít, snít, zdít*.

32 Jde o slovesa *bdít, břit, omdlít, stkvít, tmít, znít*, dále sloveso *zřít*, které má vedle tvarů dle *umřít* též tvary dle *bdít*. Někdy jde též o kolísání u sloves, která mohou mít tvary podle vzoru *krýt*. Stejně se chová i sloveso *chtít*.

33 Jde o slovesa *dřít, mřít, přít, třít, zřít*.

34 Jde o slovesa *začít, počnout, -dmout, -jmout, -pnout, -tít, vzít, žnout/žít, ?žnout* (viz níže). U některých prefigovaných variant těchto sloves dochází navíc k alternacím *e/O* v prefixech. Synchronně sporná může být tato interpretace u slovesa *vzít/vzal/vzat/vzetí* versus *vezmu/vezmi*, kde bychom pak byli nuceni pracovat s nulovým kořenem. Naprosto nepravidelně se chová sloveso *rozžehnout/rožhnout*. Podrobněji k tomuto tématu viz níže.

35 Jedná se o sloveso *zdat (se)*, které etymologicky souvisí se slovesem *dát se (děje se, ...)*, srv. *udat se*, které synchronně tvoří tvary podle vzoru 5. třídy *dělat*. Pravidlo selhává rovněž u slovesa *klát*, které přešlo z 1. třídy (*kolou, ...*) do 5. třídy. V SSJČ i PSC se uvádí, že sloveso *proklát* se vyskytuje „jen ve tvarech minulých“, nicméně např. v korpusu SYN jsou doloženy i tvary od kmene přítomného ... a *chladnokrevně jej <proklá> oštěpem ... utvořené podle vzoru dělat a tamtéž najdeme i doklad tvaru podle vzoru krýt ... Jupiter rozkomihá smrtící blesk a <proklaje> mě ...* Pravidelně se nechová též sloveso *plát*, u něhož jsou řídky doloženy tvary podle vzoru *krýt* (srv. doklad z korpusu SYN ... *tak oko mi <plaje> ... a ... zář jiter i západů v jeho krvi nám horoucně <plá> ...*), běžnější jsou ovšem tvary podle vzoru *dělat*. V korpusu SYN je poměr tvarů podle vzoru *krýt:dělat* buď 2:80, nebo 3:81. U doložených tvarů 3. pl. ind. přez. akt. nelze totiž rozlišit třídu a vzor (srv. homonymní *pla-j-í* jako *bra-j-í* nebo *pl-aj-í* jako *tk-aj-í*). Ve všech třech uvedených případech neplatí ovšem pravidlo o krácení KmV v případech, že jde o KmV -á-. Ve všech třech případech hraje zřejmě roli „interference“ se slovesy s KoV á (3. třída vzor *krýt*), a to i u slovesa *klát* (viz výše).

Tvary (sb) versus tvary (fpa)

Pravidlo m1: KmV(D) -á- v pasivním participiu a VSB se v infinitivu, l-ovém přičestí a adjektivu slovesném (VA) mění na KmV(K) -a-.

Pravidlo m2: Alternace popsaná pravidlem m1 se týká víceslabičných sloves 1. třídy vzorů *brát*, *mazat* (*vybrán/vybrání/vybrat/vybral/vybraný*, *nalhán/nalhání/nalhat/nalhal/nalháný*) a 5. třídy vzoru *dělat* (*utkán/utkáni/utkat/utkal/utkány*)³⁶ s několika málo výjimkami sloves jako *udát se* (srv. výše). Dochází k ní také u nepravidelného slovesa *spát* (**spán/spaní*). Tutěž alternací mají též slovesa 3. třídy vzoru *kupovat*.

Tvary (x) versus tvary (yzi)

Pravidlo n1: KmV(K) -e-/-ě-³⁷, -(n)e-, -(j)e- v 2./3. sg. a 1./2. pl. indikativu (přezentu/futura) se mění na KmV(0/n/j) v 1. sg. a 3. pl. indikativu (přezentu/futura) a v imperativu.

Pravidlo n2: Alternace popsaná pravidlem n1 se týká sloves 1., 2. a 3. třídy.

Tvary (xy) versus tvary (zi)

Pravidlo o1: KmV(D) -í- v 1./2./3. sg. a 1./2. pl. indikativu (přezentu/futura) se mění na KmV(Dift) -ej-/-ěj- v 3. pl. indikativu (přezentu/futura) a v imperativu.

Pravidlo o2: Alternace popsaná pravidlem o1 se týká sloves 4. třídy vzoru *sázet*.

Pravidlo o3: KmV(D) -á- v 1./2./3. sg. a 1./2. pl. indikativu (přezentu/futura) se v mění na KmV(Dift) -aj- v 3. pl. indikativu (přezentu/futura) a -ej- v imperativu.

Pravidlo o4: Alternace popsaná pravidlem o3 se týká sloves 5. třídy vzoru *dělat*.

Tvary (xyz) versus tvary (i)

Pravidlo p1: KmV(D) -í- v indikativu (přezentu/futura) se v mění na KmV(0) v imperativu.

Pravidlo p2: Alternace popsaná pravidlem p1 se týká sloves 4. třídy vzorů *prosit*, *trpět*.

Závěrem lze konstatovat:

1. Alternace KoV popsané výše jsou vázány na jednotlivé lexémy. Na jedné straně se vyskytují v uzavřených třídách (nová slovesa, která by patřila k těmto

36 Jedná se pouze o slovesa prefigovaná (včetně negace) slabičným prefixem, nikoli o kompozita srv. např. *nelhat* X *vbrdlolhát*.

37 KmV -e- se u slovesa *stonat*, má-li tvary podle vzoru *mazat*, graficky realizuje jako -ě-.

třídám/vzorům, nevznikají), na druhé straně ve třídách otevřených (tvorí se nová slovesa, která patří k těmto třídám/vzorům). V uzavřených třídách (1. třída, 3. třída vzor *krýt*) je možné jejich výchy pokládat za úplné.

Pokud se objevují výjimky z pravidel, pak je na základě variantních kodifikovaných i nekodifikovaných tvarů možné sledovat, že jde o kolísání mezi různými třídami, potažmo vzory. Kolísání je podpořeno pravidelnou homonymií některých tvarů. Je ovšem třeba rozlišovat homonymii KmV jednotlivých tříd a vzorů (srv. kolísání sloves mezi 1. třídou vzory *brát*, *mazat* a 5. třídou vzorem *dělat* : podvzor *kopat*, mezi 1. třídou vzorem *umřít* a 4. třídou vzorem *trpět/bdít* : *zřít*, popř. kolísání mezi jednotlivými vzory uvnitř 4. třídy) a homonymii KoV a KmV. Na tomto místě hovoříme pouze o druhém případě homonymie. Ta se týká sloves 3. třídy vzoru *krýt* s KoV *á*, *í*. Konkrétní příklad uvádíme výše v souvislosti s kolísáním slovesa *plát* mezi vzory *krýt* a *dělat* (za podobný případ lze pokládat kolísání sloves *tlít*, *dštít* mezi vzory *krýt* a *sázet*³⁸ popř. *prosit*³⁹). Je velmi zajímavé, že ačkoliv může docházet ke kolísání mezi vzorem *krýt* a *dělat* a toto kolísání je umožněno tvary od kmene minulého (tedy právě tvary s homonymií KoV a KmV), právě tyto tvary kolísajících sloves ke vzoru *dělat* nepřecházejí. Můžeme to doložit tak, že při jejich tvoření neplatí pravidlo o závislosti distribuce KmV *-á/-a-* v infinitivu na změně počtu slabik (negace, prefixace). Toto pravidlo platí (až na pár výjimek: *bát se*, *stát*, *zdat*, viz výše genetická souvislost s *dít*), je-li *-á-* KmV, nikoli jde-li o KoV (srv. *brát/nebrát*, *plát/neplát*, *klát/neklát*, ... versus *tkát/netkat*, *brát/nebrat*, ...) ⁴⁰.

V otevřených třídách mohou tedy alternace KoV souviset s přechodem sloves z uzavřených tříd do tříd otevřených. Kromě těchto případů se objevují alternace KoV ve tvarech imperativu u sloves 4. třídy vzorů *prosit* a *trpět*. O tom, zda jde o uzavřenou nebo otevřenou skupinu, lze pouze spekulovat. Hlavním důvodem je poměrně řídké zastoupení tvarů imperativu v korpusech psaného jazyka. Bližší informace o současném stavu nelze čerpat ani z Internetové jazykové příručky (<http://prirucka.ujc.cas.cz>), ani z dostupných korpusů, neboť imperativní tvary v nich jsou poměrně málo doloženy.

38 Srv. např. doklady jako ... *zitra <zetliš> v mých očích ...*, ... *již <tlíte> v zemi, k níž jste láskou věli ...*, jakož i chybné značkování tvaru *tlím* (ve skutečnosti jde o překlep ve slově *film*) v korpusu SYN (... *nejlepší propagandistický <tlím/tlít/VB-S--IP-AA--I> všech dob ...*) versus ... *bez vlastní viny pučím, raším, <neseteleji>*, ..., ... *<tlejou> tam pod vodou, ... <tlejou> a už je jich moc ...*

39 Srv. např. doklad z korpusu SYN jako ... *anebo tu zášť, <dštím> poněkud kultivovaněji ...* versus na internetu doložené ... *všichni tady na to <dštijou> síru ...*

40 T. Scheer a P. Caha (Caha – Scheer 2007) se v rámci jiného teoretického rámce (templatic morphology) zabývají problematikou, kterou zde shrnujeme pod popis hláskových alternací. Upozorňují na výjimečné postavení slovesa *brát* (nikoli ostatních sloves s KoV *á* podle *krýt*). Sloveso *brát* řadí jako jediné mezi slovesa s (sic!) tematickým *-á-*, přičemž předpokládají strukturu *h0r-á-t* mj. i na základě deverbativ *hra* a *herec* (*hrajec ale *bijec*). Máme zato, že problém je třeba vidět v širších souvislostech chování sloves s „otevřenými základy“ (srv. příklady v Šmilauer 1972 : 68). Rozhodně se ovšem sloveso *brát* vyděluje ze skupiny sloves s KoV *-á-* (viz výše).

2. Alternace KmV popsané výše, které se týkají tvarů od kmene minulého, jsou vázány na jednotlivé lexémy pouze v případě alternací KmV(D) *-í-* u sloves 4. třídy vzorů *prosit (ctít/ctil)* a *trpět, sázet (bdít/bděl)*. Jejich výčty je možné pokládat za úplné.

Počet slabik má vliv na kolísání kvantity KmV (pouze u sloves s tematickým vokálem *-a/-á-* (*brát/nebrat/nabrat, dát/nedat/udat, spát/nespat/vyspat, ...*) s výjimkou např. sloves *zdat se, plát* (pův. 3. tř. vzor *kryt*). Zvýšením počtu slabik u jednoslabičných sloves (VA, VSB, negace) se stává, že jednoslabičná slovesa mají v KmV střídání *alá* stejné jako dvouslabičná (prefigované varianty).

3. Alternace KmV popsané výše, které se týkají tvarů od kmene přítomného, jsou vázány na jednotlivé skupiny tvarů. Těmito skupinami jsou a) subparadigmata tvarů od kmene přítomného, přičemž b) subparadigma tvarů indikativu přítomného/futura aktiva se dělí v některých případech na menší skupiny tvarů (viz výše).

Alternace finální souhlásky kořene (kf), iniciální souhlásky kořene (ki) a alternace souhlásky, která je součástí kmenotvorné přípony (kt)

V této kapitole bychom chtěli systematicky pojednat o střídání souhlásek na švu kořene a kmenotvorné přípony⁴¹. Jako samostatný případ odlišíme alternace souhláskového komponentu kmenotvorné přípony⁴². S ohledem na systém, který počítá v případě slovesných tvarů s *-0-* kmenotvornou příponou⁴³, odlišíme případ, kdy *-e-* je součástí tvarotvorné přípony *-en* (např. *okrad-0-en, upeč-0-en, vytišt-0-ě-n, vypušt-0-ě-n, zdob-0-en, vyklop-0-en*), kdy je součástí kmenotvorné přípony *-e-* pro tvary pasivních přičestí (*trp-ě-n, stav-ě-n*), kdy je součástí kmenotvorné přípony *-e-* pro tvary indikativu přítomného/futura aktiva (*peč-e-0, muž-e-0, maž-e-0, stůn-ě-0, zeb-e-0, zob-e-0, lám-e-0, klep-e-0, ...*) a kdy je součástí kmenotvorné přípony *-e-j*, u níž je ovšem ještě třeba rozlišit dvě varianty (srv. *vyráb-ěj-í, vyráb-ěj-0* ale *zob-aj-í, zob-ej-0*). Obdobně je třeba rozlišit u tvarů s *-0-* kmenotvornou příponou, zda jde o subparadigma infinitivu (*pomoci, péci*), nebo imperativu (*pomoz/pomož, peč/pec*). V případě imperativu opět existují dvě varianty nulové kmenotvorné přípony (*krad-0-me, nes-0-me* ale *hled-0-me, pros-0-me, hlas-0-me/hlaš-0-me*⁴⁴). Dvě varianty má i kmenotvorná přípona *-á/-a-* (*vykop-á-n, zač-a-t, st-á-t, napj-a-t*).

41 Za tento typ alternace budeme pokládat i alternaci *sl/šl* ve tvarech slovesa *po-sl-a-t/po-sl-e-me* aj., protože ze systémového hlediska nejde o alternaci na švu prefix/kořen podobně jako v případě (*vy-*)*t-nou-t* (*vy-*)*ř-a-l-0* na rozdíl od případu *se-j-moutš-ň-a-l*.

42 Za tento typ alternace budeme pokládat alternaci *n/ň* ve tvarech sloves 2. třídy.

43 Srv. Komárek a kol. 1986.

44 V každém případě existence variant, které vznikají pod tlakem analogie, má za následek větší kom-

Vyjdeme z popisu souhláskových alternací, který je součástí systematického popisu tvarů sloves/slovesných vzorů (Osolsobě 1996). V této práci byly alternující *kf* řazeny k tzv. intersegmentům 1. řádu, tj. k variabilním prvkům tvarotvorného základu a alternující souhláskový komponent kmenotvorné přípony k tzv. intersegmentům 2. řádu, tj. k variabilním prvkům tvarotvorného formantu⁴⁵.

Systematické pojednání založíme na několika pozorováních, která pak zobecníme v podobě pravidel a (pokud možno úplných) výčtů výjimek.

Pozorování 1: K souhláskovým alternacím nedochází u sloves 3. třídy vzorů *krýt*, *kupovat* a sloves 5. třídy vzoru *dělat*⁴⁶.

Pozorování 2: Do alternačních řad vstupují pouze některé souhlásky (skupiny souhlásek) na konci kořene (*kf*). Výjimečně, je-li kořen reprezentován jedinou hláskou/skupinou dvou hlásek, může docházet k alternaci celého kořene. K alternacím dochází pravidelně před *-e* (*-e/-ě*), které je buď součástí kmenotvorné přípony, která může mít i několik hloubkových realizací, nebo tvarotvorné přípony, která může mít několik hloubkových realizací. K alternacím dochází pravidelně před koncovkami imperativního subparadigmatu, přičemž předpokládáme několik hloubkových realizací nulové kmenotvorné přípony. K alternacím dochází pravidelně před koncovkami infinitivu, je-li kmenotvorná přípona nulová. K alternacím dochází pravidelně před souhláskovými komponenty kmenotvorné přípony, jsou-li jimi *-m*, *-n*.

Pozorování 3: K alternacím *kf* dochází u sloves 1. třídy vzoru *umřít*, a to pouze u starších variant tvarů 1. os. sg. ind. prez. akt. a 3. os. pl. ind. prez. akt. (*yz*) (též přechodníku přítomného).

K alternacím *kf* dochází u sloves 1. třídy vzoru *brát*, a to pouze u starších variant tvarů od kmene přítomného – ind. prez./fut. akt. a přechodníku přítomného (*yz*).

Pozorování 4: Pravidelně dochází také k alternacím souhláskové komponenty *n* kmenotvorné přípony sloves 2. třídy vzorů *tisknout* a *minout*, pokud je kmenotvornou příponou jenom souhláskový komponent bez samohláskového (*ou/u*) komponentu před subparadigmatem imperativních koncovek (*tiskni*, *miň*, *začňi*).

plikovanost popisu na obecné rovině. V podstatě můžeme říci, že alternace ztrácejí syntagmaticnost a nabývají na paradigmatickosti, nebo že se přesouvají z oblasti gramatiky do oblasti lexikonu.

45 Opět upozorníme, že nejde o pouhé opakování toho, co již bylo uvedeno v citované disertační práci.

46 Kmenotvorná přípona *-ej-* nezpůsobuje u sloves 5. třídy vzoru *dělat* a podvzoru *kopat* žádné souhláskové alternace *kf*.

Alternace lze pokládat za kombinační (syntagmatické) v různé míře. Vedle vázanosti na hláskové okolí a morfológickou strukturu (morfológie) hrají totiž roli faktory kodifikační a lexikální⁴⁷. Proto je třeba rozlišit alternace obligatorní syntagmatické, obligatorní a fakultativní vzniklé na základě různých analogií a tendencí po vyrovnání podoby tvarotvorného základu a obligatorní paradigmatické vzniklé v procesu historického vývoje hláskoslovného a morfológického systému.

Hodnocení variant vzniklých v důsledku různých, mnohdy protichůdných tendencí a různě podložených kodifikačních zásahů je v pohybu (srv. <http://prirucka.ujc.cas.cz>, např. jednotlivé kapitoly *Tvarosloví slovesa*). Automatické analyzátoři i další praktické aplikace (např. spell-checkery) v důsledku tohoto stavu reflektují variabilitu vzniknuvší na této úrovni v podstatě ad hoc.⁴⁸

Pravidlo 1: K alternacím konsonantu *kf* dochází před kmenotvornou příponou nulovou (*0*) a tvarotvornou příponou *en*, a to u sloves 4. třídy vzoru *prosit* se částečně obligatorně a částečně fakultativně střídá *d'-z*, *t'-c*, *s-š*, *sl-šl*, *st'-št'*, *z-ž*, *zd'-žd'*, dále u sloves 1. třídy vzoru *péci* a 2. třídy vzoru *tisknout* se obligatorně střídá *k-č*, *h-ž*, *ch-š*, *sk-š'*.

Pravidlo 2: K alternacím konsonantu *kf* dochází před kmenotvornou příponou (*e*) a tvarotvornou příponou *n*, a to u sloves 4. třídy vzorů *trpět* a *sázet* se částečně obligatorně a částečně fakultativně střídá *d-z*, *s-š*, *sl-šl*, *st'-št'*, *t-c*, *z-ž*, *zd'-žd'* a obligatorně *b-bj*, *m-mj/m-mň*, *p-pj*, *v-vj*, (*f-ff*).

Pravidlo 3: K alternacím konsonantu *kf* dochází před kmenotvornou příponou (*e*), a to u sloves 1. třídy vzoru *mazat* se obligatorně střídá *h-ž*, *k-č*, *n-ň*, *r-ř*, *s-š*, *sl-šl*, *z-ž* a u sloves 1. třídy vzoru *péci* se obligatorně střídá *h-ž*, *k-č*.

Pravidlo 3b: K alternacím konsonantu *kf* dochází před kmenotvornou příponou (*0*) a tvarovými koncovkami *-u/-ou*, a to u sloves 1. třídy vzoru *mazat* se

47 Alternace *kf* v infinitivních tvarech sloves 1. třídy vzoru *nést* a částečně i *péci* nelze synchronně vysvětlit jako kombinační srv. *vedl>vést*, *nesl>nést*, *pletl>plést* nebo *pekl>péci*, *mohl>moci*. Střídnice nejsou vázány na morfológické kombinace, ale na konkrétní lexémy.

48 Morfológický analyzátor *ajka* rozpoznává řadu variant. U některých uvádí „stylistický příznak“. Praxe automatického analyzátoru použitého pro značkování synchronních korpusů ČNK (Hajič 1994, 2004) je obdobně rozkolísaná, jak se lze přesvědčit při sledování interpretací různých variant, z nichž některé mají jakožto lemma uveden tvar sám a značka je interpretuje jako *X@.** (rozkolísanost přístupu k variantám je patrná např. porovnáme-li značkování tvarů typu **bět.**, čili slovesných tvarů *běru*, *odeběřes*, ... v korpusu SYN). Obdobné nedostatky má i slovník morfológického analyzátoru *ajka*. Automatický korektor (spell-checker) v nejrozšířenějším editoru WORD podtrhává (hlásí možnou chybu) varianty s kodifikovanými koncovkami *kupuju*, *děkuju*, zatímco tvary nekodifikované tvary *pomož*, *pomožme*, *pomožte*, ponechává bez označení. Srv. Bermel, N.: *Standard and Standardized Verb Forms in Czech National Corpus* (In: Blatná – Petkevič (eds.) 2004 : 487–502).

obligatorně střídá *h-ž, k-č, n-ň, r-ř, s-š, sl-šl, z-ž* a u sloves 1. třídy vzoru *péci* se fakultativně střídá *k-č, h-ž*.

Pravidlo 3c: K alternacím konsonantu *kf* dochází před kmenotvornou příponou (*0*) a tvarovými koncovkami *-ul/-ou*, a to u sloves 1. třídy vzoru *umře* se fakultativně střídá *ř-r*.

Pravidlo 4a: K alternacím konsonantu *kf* dochází před kmenotvornou příponou (*ej*) a tvarovými koncovkami 3. os. sg. indikativu přítomného/futura aktiva a imperativu, a to u sloves 4. třídy vzorů *trpět* a *sázet* se obligatorně střídá *b-bj, m-mj/m-mň, p-pj, v-vj, (f-ff)*.

Pravidlo 4b: K alternacím konsonantu *kf* nedochází před kmenotvornou příponou (*ej*) a tvarovými koncovkami imperativu, a to u sloves 5. třídy vzorů *dělat* a *kopat*.

Pravidlo 5: K alternacím konsonantu *kf* dochází před kmenotvornou příponou nulovou (*0*) a tvarovými koncovkami imperativního subparadigmatu, a to u sloves 1. třídy vzoru *nést* se obligatorně střídá *d-d', t-t'*, u sloves 1. třídy vzoru *péci* se obligatorně střídá *k-č/c, h-z/ž* a u sloves 4. třídy vzorů *prosit* a *trpět* se fakultativně střídá *s-š, z-ž*.

Pravidlo 6a: K alternacím konsonantu *kf* (*kf*=kořen a *kf* je tedy totožná s *ki*) dochází před kmenotvornou příponou */i/a⁴⁹|e* variantní ke kmenotvorné příponě s konsonantickým elementem *nou/nu*, a to u sloves 2. třídy vzoru *začít* se obligatorně střídá *t-t, pj-p*.

Pravidlo 6b: K alternacím konsonantu *kf* (*kf*=kořen a *kf* je tedy totožná s *ki*) dochází před kmenotvornou příponou */i/a⁵⁰|e* variantní ke kmenotvorné příponě s konsonantickým elementem *mou/mu*, a to u sloves 2. třídy vzoru *začít* se u některých lexikálních jednotek⁵¹ střídá *ň-j*.

49 V případě KmV *a* se navíc realizuje grafická varianta (grafická alternace) *t[tʰ], n[ɲ]*.

50 V případě KmV *a* se navíc realizuje grafická varianta (grafická alternace) *n[ɲ]*.

51 U prefigovaných tvarů slovesa *-jmout* (konkrétně v dnešní češtině pouze *odejmout, rozejmout, sejmout, vyjmout, vzejmout*) alternuje hláska *j* ve tvarech s kmenotvornou příponou *m/mu/mou* a hláska *ň* ve tvarech s kmenotvornou příponou *i/a*. Podrobný rozbor popisovaného jevu lze najít v NRĚ, roč. 4, s. 107. V citovaném článku věnovaném odpovědi na dotaz stran tvarů typu *vyndu, přindu* se uvádí: „Naše předložky *k, s, v* zněly v prajazyce *kom, som, von*, do slovanštiny se změnilly v *k'n, s'n, v'n* (nám znamenající praslovanskou polysamohlásku, zde tvrdý *jer*, jinde také měkký *jeř*), koncová nosovka se pak ztratila... Podobně se šířilo *n* také ve složeninách slovesných, ale později a ne tak důsledně. Z praslov. *v'n-ŕda, s'n-ŕda, v'n-iti, s'n-iti* vzniklo podle Havlíkova pravidla, že v řadě slabik s jerovými samohláskami *jery* a *jeře* liché (počítajíc od konce) zanikají a sudé se mění v *e, vendu, sendu* s neurč. zp. *sníti, vníti*... Jsou i jiné složeniny, v nichž se shledáváme s podobnými věcmi. Tak u slovesa *jmouti* (v starší době *jiati, jiti, jímati*). Oprávněno je zase *n* již původem ve *sňal, sňat, snímati*, v staré době v neurč. zp. *snieti, sníti* (= *sejmouti*); ... Tvary s *n* v přít. č. v Čechách zase zanikly, říkáme *sejmu, vyjmu, j* pak je odsud i ve dnešních novotvarech *sejmouti, vyjmouti* a tvary s *n* (*ň*) jsou skoro jen ve *sňal* atd. a ve *snímati* (ač se psává a říkává i »*sňimati* pečeni«). Ale s významem rozlišeným máme vedle *vzítí* (ze *vzieti*)

Pravidlo 7: K alternacím konsonantického elementu (kt) *n* kmenotvorné přípony *ne/n/nou/nu* dochází před kmenotvornou příponou nulovou (0) a tvarovými koncovkami imperativního subparadigmatu, a to u sloves 2. třídy vzorů *tisknout*, *minout* a některých od vzoru *začít* se obligatorně střídá *n-ň*.

Pravidlo 8: K alternacím konsonantu *kf* dochází před kmenotvornou příponou nulovou (0) a tvarovými koncovkami infinitivního subparadigmatu, a to u sloves 1. třídy vzoru *péci* se obligatorně střídá *b-c*, *k-c* a u sloves 1. třídy vzoru *nést* se u některých lexikálních jednotek střídá *b-bs*, *d-s*, *t-s*, *st-s*⁵².

Doklady pro jednotlivé alternační řady *kf* demonstrujeme na střídání v rámci všech subparadigmat, přičemž pořadí je: 1-ové přičestí – infinitiv – pasivní přičestí/DA/VSB – 2. 3. sg. a 1. 2. pl. ind. prez./fut. akt. – 1. sg. ind. prez./fut. akt. – 3. pl. ind. prez./fut. akt. – imperativ (použijeme-li zkratky : *pfxyzi*):

- a) b-bs-b-b-b-b (zábl-zábst-zábnut-zebe-zebu-zebou-zábni)
- b) bj-bj-bj-b-b-bj/b-bj/b (vyráběl-vyrábět-vyráběn-vyrábí-vyrábím-vyrábějí/vyrábí-vyrábějí/svr⁵³)
- c) d-s-d-d-d-d (kladl-klást-kladen-klade-kladu-kladou-klad)
- d) d'-d'-z(d')-d'-d'-d'-d' (hodil-hodit-hozen-hodí-hodím-hodí-hod)
- e) h-c-ž-ž-ž(h)-ž(h)-z(ž) (zmohl-zmoci-zmožen-zmůže-zmůže/zmohou-zmůžou/zmohou-zmož/pomoz)
- f) h-h-h-ž-ž-ž-ž (lhal-lhát-lhán-lže-lžu-lžou-lži)
- g) ch-ch-š(ch)-ch-ch-ch-ch (nadchl-nadchnout-nadšen/nadchnut-nadchne-nadchnu-nadchnou-nadchni)
- h) j(ň)-j-ň(j)-j-j-j (sňal/sejmul-sejmout-sňal/sejmul-sejme-sejmu-sejmou-sejmí)
- i) k-c-č-č-č(k)-č(k)-č(c) (pekl-péci/péct-pečen-peče-peču/peku-pečou/pekou-peč/pec)
- j) k-k-k-č-č-č (plakal-plakat-plakání-pláče-pláču-pláčou-plač)
- k) k-k-č(k)-k-k-k-k (dotkl-dotknout-dotčen/dotknut-dotkne-dotknu-dotknou-dotkní)

o ohni *vzníti* (vzejmouti) se, *vznímati* se, vedle *pojmuti*, *pojetí* atd. i *poněti*. Podle vnímání bychom měli říkati *vněm* (jako je *sněm*; starý tvar ovšem byl *snem*, 2. p. *senma*, *senmu*); místo toho se psává (dostí zbytečně) o vjemech, a objevuje se i vjímati.⁵⁴ O historické rozkolísanosti úzu svědčí např. tvary *odjat*, *odjatý* v korpusu Diakorp (38 výskytů ze 4 různých dokumentů z časového rozpětí 1565-1792) oproti *odňat*, *odňatý* (19 výskytů ze 3 různých dokumentů z časového rozpětí 1565-1939) nebo též tvary *sjat*, *sjatý* (srv. např. Sládkův překlad verše z Romea a Julie 1.5 ... *tak tvými rty má vina s mých je <sjata>*. / *Toť na mých rtech jest jimi <sjatý> břich* ...). Analýzu variant na materiálu synchronních korpusů obsahuje bc. diplomová práce Danielová 2009 vypracovaná pod vedením M. Zikové.

52 Uvedeme úplné výčty sloves bez prefixů: 1) *b-bs* (*zábl-zábst*), 2) *d-s* (*bředl-bříst*, *bodl-bósti, *hudl-houst*, *kladl-klást*, *kradl-krást*, *vedl-vést*), 3) *t-s* (*četl-číst*, *kvetl-kvést*, *mátl-mást*, *metl-mést*), 4) *st-s* (*rostl-růst*).

53 Tvar imperativu není doložen v korpusech.

- l) mj-mj-mj-m-m-mj/m-mj/m (*šuměl-šumět-šumění-šumí-šumím-šumě-
jí/šumi-šuměj/šum*)
- m) n-n-n-ň(n)-ň(n)-ň(n)-n(ň) (*stonal-stonat-stonání-stůně-stůňu-stůňou-
-stonej*)
- n) pj(p)-p-pj(p)-p-p-p-p (*napjal/napnul-
napnout-
napnut/napjat-
napne-
napnu-
napnou-
napní*)
- o) pj-pj-pj-p-p-pj/p-pj/p (*trpěl-trpět-trpění-trpí-trpím-
uspějí/trpí-
uspěj/
trp*)
- p) r-r-r-ř-ř-ř-ř(r) (*oral-orat-orán-oře-ořu-ořou-oř/orej*)
- q) s-s-s-š-š-š-š (*psal-psát-psán-píše-píšu-píšou-piš*)
- r) s-s-š(s)-s-s-s-s(š) (*hlásil-hlásit-hlášen/hlásen-hlásí-hlásím-hlásí-hlás/hlaš*)
- s) sl-sl-sl-šl-šl-šl-šl (*poslal-poslat-poslán-pošle-pošlu-pošlou-pošli*)
- t) sl-sl-šl-sl-sl-sl-sl (*myslel-myslet-myšlen-myslí-myslím-myslí-myslí*)
- u) sk-sk-št-sk-sk-sk-sk (*tiskl-tisknout-tištěn/tisknut-tiskne-tisknu-tisknou-
-tiskni*)
- v) st-s-st-st-st-st-st-ť (*rostl-růst-
*rosten⁵⁴-
roste-
rostu-
rostou-
rostí*)
- w) st-ť-ť-šť(st)-st-ť-ť-ť-ť (*opustil-opustit-opuštěn-opustí-opustím-opustí-opustí*)
- x) t-s-t-t-t-t-t-t-ť (*pletl-plést-pleten-plete-pletu-pletou-pletí*)
- y) t-ť-c-ť-ť-ť-ť-ť (*platil-platit-placen-platí-platím-platí-platí*)
- z) t(t)-t(t)-t(t)-t-t-t-t (*řal/řnul-řít/řnout-těti/řnutí-tne-řnu-řnou-řní*)
- aa) vj-vj-vj-v-v-vj/v-vj/v (*stavěl-stavět-stavění-staví-stavím-stavějí/staví-sta-
vějí/stav*)
- bb) z-z-z-ž-ž-ž-ž (*mazal-mazat-mazán-maže-mažu-mažou-maž*)
- cc) z-z-ž(z)-z-z-z-z(ž) (*mrazil-mrazit-mražen/mrazen-mrazí-mrazím-mra-
zí-mraz*)
- dd) zd'-zd'-žd'-zd'-zd'-zd'-zd' (*brzdil-brzdit-bržděn/brzděn-brzdí-brzdím-brz-
dí-brzdí*)

Grafické alternace

Grafickými alternacemi se zabýváme s ohledem na charakter formálního popisu, který byl a je budován pro psanou podobu (grafickou formu) jazyka.

Zákonitosti morfologických alternací lze při formálním popisu psaného jazyka dobře využít např. pro detekci/vyloučení morfologických forem nebo slovtvorných formací na základě +/- přítomnosti některých hláskových kombinací.⁵⁵

54 Srv. *srostenec*.

55 Aplikujeme-li pravidla pro výskyt hláskových alternací na straně jedné a pravidla grafického systému češtiny na straně druhé při vyhledávání morfologických tvarů a derivací v korpusech, můžeme se v mnoha případech obejít bez morfologického značkování (v případě jeho absence či nespolehlivosti),

Hovoříme-li o grafických alternacích, máme na mysli korespondence mezi některými morfologickými alternacemi a jejich grafickou realizací, které je třeba mít na zřeteli.

V podstatě jde a) o realizaci *e* jako grafému *ě* pouze po grafémech *d, t, n, b, p, f, v, m, b*) o realizaci *bj, pj, mj/mň, vj, (ff)* jako *b, p, m, v, f* před grafémem *ě* a c) o realizaci *d', t', ň* jako *d, t, n* před grafémem *ě, i, í*.⁵⁶

Kvantita ve slovesných prefixech

Slovesa v češtině nemívají zpravidla v prefixu dlouhou samohlásku. Alternace krátkého vokálu v prefixu (*na>ná, za>zá, do>dů, po>pů, pro>prů, vy>vý, u>ú*) provázejí tvoření jmen (substantiv, adjektiv) od sloves (viz níže). Tyto alternace vykazují různou míru pravidelnosti u různých derivačních typů. Nikdy k nim nedochází u paradigmatického tvoření dějových jmen na *-ní/-tí* a při adjektivizaci participií (Karlík 2007), (Scheer 2001), (Ziková 2010). Naopak jsou dosti pravidelné u konverzní derivace názvů dějů, přičemž výjimkou jsou prefixy *do-, po-, pro-*, u nichž se setkáváme jak s derivacemi s alternací, tak bez ní, přičemž existují případy, kdy je přítomností/nepřítomností alternace odlišen význam (srv. *průjezd/projezd, důraz/doraz, ...*). Začíná-li sloveso v češtině na řetězec ([^]ná) | ([^]zá) | ([^]dů) | ([^]pů) | ([^]prů) | ([^]vý) | ([^]ú), pak je buď odvozeno od substantiva, adjektiva, zájmena, adverbia s příslušnou variantou zdloženého prefixu, nebo nejde o prefix, ale pouze o náhodnou formální shodu. (K náhodným shodám počítáme případy, kdy nelze ani na základě etymologie vydělit prefix, např. *zábst.*) Existuje ovšem několik málo výjimek (na některé upozorňuje Scheer 2001), které obecnou platnost uvedeného pravidla narušují. Výsledky sondy do slovníku automatického morfologického analyzátoru *ajka* jsou shrnuty v následující tabulce.

V prvním sloupci uvádíme tvar vyhledávacího pravidla, jímž jsme pomocí nástroje *Deriv* (viz níže) užitím funkce **hledání slovních tvarů** automaticky získali infinitivy (k5.*mF)⁵⁷ začínající na příslušný řetězec (např. [^]ná). Ve druhém sloupci uvádíme počet automaticky vygenerovaných nálezů. Ve třetím

popřípadě můžeme detekovat slovo tvorné formace, které, až na několik výjimek, nijak anotovány nejsou.

56 Grafické alternace se tak například kříží s hláskovými alternacemi, protože jedna a táž hlásková alternace může mít dvě různé realizace grafické a naopak, dvě alternující hlásky mohou být graficky zachyceny jedním písmenem (*b, p, f, v, m, d, t, n*). Jako příklad uvedeme alternace ve tvarech s kmenotvornou příponou */a* popsané v předešlé kapitole. U tvarů slovesa *tnout* se hláska [*í*] před kmenotvorným *t* graficky realizuje jako písmeno *t* a u některých (konkrétně jde v současné kodifikaci o prefixy *od-ňal, roz-ňal, s-ňal, vy-ňal, vz-ňal*) přefigovaných tvarů slovesa *-jmout* se hláska [*í*] před kmenotvorným (*ě<i*) graficky realizuje jako písmeno *n*. Opačná situace nastává u případů jako *trpím – trpěn*, kdy alternující hláska je zachycena graficky kombinací s následujícím grafémem.

57 Srv. Příloha A.

sloupci je počet derivátů, u nichž je možné vydělit prefix, přičemž sloveso je odvozeno od deverbativního substantiva, adjektiva, adverbia. Dále jsme do této skupiny zařadili depronominální slovesa *ná-sobit*, *pů-sobit*. Ve čtvrtém sloupci je počet sloves, která na uvedený řetězec začínají, nicméně nejde (ani etymologicky) o prefix. Do této skupiny jsme zařadili též případy, kdy sloveso vzniklo ze spojení předložka + substantivum (*zápasit*, *zápolit*). V posledním sloupci jsou uvedeny (a v poznámkách okomentovány) případy, které pokládáme za výjimečné doklady délky v prefixu u sloves.

Kompletní seznamy automaticky vygenerovaných sloves viz Příloha C.

hledání ST	nalezeno	derivace od S,A,P,D	náhodné shody	délka v prefixu
k5.*mF/^ná	20	15 ⁵⁸	0	5 ⁵⁹
k5.*mF/^zá	32	18 ⁶⁰	8 ⁶¹	6 ⁶²
k5.*mF/^dů	4	2 ⁶³	0	?? ⁶⁴
k5.*mF/^pů⁶⁵	8	4 ⁶⁶	2 ⁶⁷	?? ⁶⁸
k5.*mF/^prů	7	5 ⁶⁹	0	2 ⁷⁰
k5.*mF/^pří	22	6 ⁷¹	10 ⁷²	6 ⁷³
k5.*mF/^vý	14	8 ⁷⁴	6 ⁷⁵	0
k5.*mF/^ú	31	21 ⁷⁶	8 ⁷⁷	?? ⁷⁸
CELKEM	138	79	34	25

58 *nádeničit*, *náblit*, ...

59 *nálež[e]íva)t*, *následov[a]áva)t*, *návidět*. U sloves *ná-/zá-vidět* motivaci slovesem *vidět* lze doložit etymologií (Rejzek 2001).

60 *záletníkovat*, *zálobovat*, *záškodničit*, ...

61 *zábst*, *zářit*, ..., *zápolit*, *zápasit*.

62 *zálež[e]íva)t*, *závid[ě]íva)t*, *závis[e]íva)t*.

63 *důlkovat*, *důvěrnět*.

64 *důvěř[i]ovat)t*. Nabízí se též možnost chápat slovesa jako desubstantiva od *důvěra*.

65 Stranou automaticky vyhledaných zůstal prefix *pů-* ve tvarech syntetického futura slovesa *pů-jdu*, ..., a to proto, že dlouhá varianta prefixu funguje výhradně pro tvoření futura (infinitivní tvar je tedy bez prefixu).

66 *působit*, *půvabnět*, ...

67 *půlit*, *půlmistrovat*.

68 *půjč[i]ova)t*. Morfematickou strukturu lze analyzovat na základě etymologie (Rejzek 2001).

69 *průhlednět*, *průkopničit*, ...

70 *průsv[i]íva)t*. V korpusech tvary doloženy nejsou.

71 *přístipkařit*, *přivoznicit*, *přizvukovat*, ...

72 *přičit*, *přikřít*, *přimit*, *přisnět*, *příst*, ...

73 *přílezet*, *přís[a]b[a]áva)nou)t*, *přisedět*, *přislušet*.

74 *výborovat*, *výdělkařit*, ...

75 *výrovat*, *výskat*, ...

76 *účastnit*, *úročit*, ...

77 *úhlovat*, *úhořit*, ...

78 *útoč[i]íva)t*. Nabízí se též možnost chápat slovesa jako desubstantiva od *útok*.

Střídání 0/e ve slovesných prefixech

Vokalizace prefixů končících na souhlásku (*nad-*, *ob-*, *od-*, *pod-*, *před-*, *roz-*, *s-*, *vz-*, *z-*) je z formálního hlediska jedním z typů alternací, s nimiž se setkáváme jak ve tvarosloví sloves, tak při derivaci od slovesných základů.

V této kapitole chceme pojednat o případech, kdy všechny tvary/část tvarů mají vokalizovanou variantu prefixu. V případě alternace 0/e v prefixu u některých tvarů (*setnout/stát*) může tatáž alternace provázet derivaci (*setnutí/stěti*). Alternace provázají též derivaci sloves od sloves (konverze mezi slovesnými třídami).

Systematické pojednání založíme na pozorováních, která pak zobecníme v podobě pravidel a (pokud možno úplných) výčtů výjimek. Svá pozorování budeme opírat o seznamy sloves automaticky generované ze slovníku automatického morfologického analyzátoru *ajka*. Tyto seznamy jsme ručně analyzovali a sporné případy jsme ověřovali sondami do korpusu SYN.

Následující tabulka zahrnuje přehled o slovních tvarech infinitivů začínajících řetězcem, který může být variantou s vokalizovaným prefixem. V prvním sloupci uvádíme tvar vyhledávacího pravidla (zadání pro nástroj *Deriv*, viz níže). Užili jsme funkci **hledání slovních tvarů** a automaticky extrahovali ze strojového slovníku infinitivy (k5.*mF) začínající na příslušný řetězec (např. ^nade atd.). Ve druhém sloupci uvádíme počet automaticky vygenerovaných nálezů. Ve třetím sloupci je uveden počet sloves, u kterých jde skutečně o vokalizovanou variantu prefixu, nikoli o náhodnou shodu (hledané doklady sloves s vokalizovanou variantou prefixu). Ve čtvrtém je počet derivátů, u nichž se vokalizovaný prefix vyskytuje u všech slovesných tvarů (konjugace). V pátém a šestém sloupci jsou počty sloves, u nichž je vokalizovaný prefix pouze u části slovesných tvarů.

Kompletní seznam automaticky vygenerovaných sloves viz Příloha C.

hledání ST	celkem nalezeno	prefix s e	ve všech tvarech	v některých tvarech variantní 0 ⁷⁹	v některých tvarech ⁸⁰
k5.*mF/^nade	14	6	6	2 ⁸¹	0
k5.*mF/^obe	75	70	69	2 ⁸²	1 ⁸³

79 Jako variantní označujeme případy, kdy za zachování stejných podmínek tvar může mít jak prefix *s e*, tak bez něj (0). Tyto varianty se vyskytují a) u slovesa *pnout* a b) u sloves 1. třídy vzorů *brát*, *mazat*, *umřít*, která mají alternaci KoV e/0.

80 Jak je patrné, jedná se výhradně o slovesa 2. třídy vzoru *začít*. Varianty (*setnull/setnut/stáll/stát*, *sejnull/sejmout/sňal/sňat*, ...) jsou různě hodnoceny a v jejich hodnocení dochází k posunům.

81 Obě varianty *nadežene/naděne* uvádí SSJČ, druhou jako řidč. V korpusu SYN se nevyskytují. Obě varianty *nadběhnout/nadeběhnout* uvádí SSJČ, druhou jako řidč. V korpusu SYN se vyskytuje celkem 9 dokladů *s e*.

82 V korpusu SYN se obě varianty *obežene/obžene* vyskytují, rozložení variant je 48(4 různě):2(2 různě). V SSJČ varianty uvedeny nejsou. V korpusu SYN jsou navíc doloženy varianty *obesere/obse*, rozložení variant je 0:2(2 různě). V analyzátoru *ajka* je pouze druhá varianta. Sloveso (*obesrat*) je uvedeno v PSJČ bez variant.

hledání ST	celkem nalezeno	prefix s e	ve všech tvarech	v některých tvarech variantní 0	v některých tvarech
k5.*mF/^ode	77	71	69	2+1 ⁸⁴	2 ⁸⁵
k5.*mF/^pode	49	46	44	0	2 ⁸⁶
k5.*mF/^přede	23	19	18	0	1 ⁸⁷
k5.*mF/^roze	151	151	149	5 ⁸⁸	2 ⁸⁹
k5.*mF/^se	401	300	298	3 ⁹⁰	2 ⁹¹
k5.*mF/^vze ⁹²	15	15	14	1 ⁹³	1 ⁹⁴
k5.*mF/^ze	361	316	316	1 ⁹⁵	0
CELKEM	1166	990	979	16+1 ⁹⁶	11

Pozorování 1: Začíná-li sloveso (infinitiv) v češtině na řetězec odpovídající některému českému vokalizovanému prefixu (varianty vokalizovaných prefixů jsou zapsány ve formě použité pro vyhledávání v morfologickém slovníku po-

83 *obejmout.*

84 V korpusu SYN se obě varianty *odeželen/odžene* vyskytují, rozložení variant je 211(8 různých):5(3 různé). V SSJČ jsou obě varianty uvedeny. SSJČ uvádí variantu *od(e)stlat*. V korpusu SYN žádné doklady variant s 0 nejsou, na internetu je najít lze, pocházejí ovšem ze slovensky psaných textů. V korpusu SYN jsou navíc doloženy varianty *odsra-[lt]/odesere/odsere*, rozložení variant je 10(3 různé):0:12(5 různých). V analyzátoru *ajka* i ve slovnících dostupných přes DebDict uvedeny nejsou.

85 *odejmout, odetnout.*

86 *podejímout, podetnout.*

87 *předejmout.*

88 Ze čtyř případů variant doložených v korpusu SYN, a sice *rozeberel/rozbere*, rozložení variant je 2062 (10 různých):3 (2 různé), *rozežere/rozžere*, rozložení variant je 40(2 různé):1, *rozežene /rozžene*, rozložení variant je 172(5 různých):2 (2 různé), *rozederel/rozdere*, rozložení variant je 4(3 různé):1, se v SSJČ varianty uvádějí pouze v *rozedrat* a *rozehnat*. K variantám *roz(e)pjat/roz(e)pjatj/roz(e)pětj* srv. níže.

89 *rozejmout, rozetnout.*

90 K variantám *s(e)pjat/s(e)pjatj/s(e)pětj* srv. níže.

K variantám *s(e)mele* srv. níže.

SSJČ uvádí pod jedním heslem dvojici *seprat/sprát* takto:

seprati, spráti (*zepřati Wint., *zpráti Čech) dok. (1. j. -peru, rozk. -per, min. -pral, trp. -prán) **1.** zprav. seprati (co) *přepřat (novou tkaninu, aby se srazila)*; zast. *vyprát*: nové, dosud neseprané cíchy; – šátek nebyl ještě mnohokrát seprán (Rais) **2.** část. sprát poněk. zast. expr. (koho, co) *zbit, ztlouci, nabit 1* (komu): spral ženu (Olb.); hlavičku ti sperou (Rais); že jsme ho neseprali (Ner.); [x] expr. (*v zaklení vyjadřujícím zlost, rozhořčení ap.*) aby tě kat spral (Čech); aby to kat spral; sper to das; --- **seprati se** (*spráti se Čel., Ner.) dok. (s kým, čím; -, o koho, co) *utkat se v pračce; poprat se, servat se* (ob. expr.): kluci se spolu každou chvíli seperou; seprali se pro děvče; děti se sepraly o hračku; přen. expr. o jediný takt se dovedou s. (Hál.) *pohádat se*

V korpusu SYN se vyskytují lemmata pro dvě různá slovesa, a to *seprat* a *sprát*. Na základě korpusových dokladů vysvítá, že lemmatizace neodpovídá významové distinkci uvedené v SSJČ ... *starší věci*, *postupem času se to takto < sperel/sprát/VB-S--3P-AA--P>*, „ *vysvětluje se smíchem ...* Zároveň je z dalších doložených užití patrné, že existuje na jedné straně sloveso *sprát* užívané ve významech uvedených v SSJČ, a na druhé straně sloveso *seprat*, užívané rovněž ve významech uvedených v SSJČ, přičemž toto má prezენტní a imperativní tvary (tvary s KoV e) též bez vokalizace v prefixu (*spere* ve významu *sepere*).

91 *sejmout, setnout.*

92 O alternaci *0le* u slovesa *vz-0-l-t/vez-0-m-u* viz výše.

93 *vz(e)pjat/vz(e)pjatj/vz(e)pětj.*

94 *vzejmout.*

95 Jde o variantu *z(e)drat* uvedenou v SSJČ. Jediný doklad v korpusu SYN je ovšem chybou automatického značkování: ... *Zvláštní resp. nová je < zder/zdrat/Vi-S--2-A---P> technologie Hypertbreeding, ...*

96 Jde o sloveso *od(e)srat*, které nefiguruje ve strojovém slovníku morfologického analyzátoru *ajka*.

mocí nástroje *Deriv*: např. $\wedge$ (nade) čti začíná na řetězec *nade*), pak se buď jedná o vokalizovanou variantu prefixu, nebo jde o náhodné shody typu *nadeklamovat, obecnět, odexpedovat, podexponovat, předefinovat, sebezničit, zestetizovat*.

Pozorování 2: V případě, že se jedná o vokalizovanou variantu prefixu, pak a) varianta je vokalizovaná pro všechny tvary slovesa závazně, b) varianta je vokalizovaná pro všechny tvary slovesa a fakultativně se u některých tvarů vyskytují též varianty nevokalizované a c) varianta je vokalizovaná pro část tvarů (obligatorně) a pro část tvarů je obligatorní nevokalizovaná varianta.

Na základě pozorování dat automaticky získaných ze slovníku morfologického analyzátoru *ajka*, slovníků a korpusu SYN můžeme formulovat následující pravidla.

Pravidlo 1: Má-li sloveso v infinitivu vokalizovanou variantu prefixu, pak *e* alternuje s *o* obligatorně pouze při tvoření tvarů sloves 2. třídy vzoru *začít*, a sice prefigovaných variant sloves *tnout* a *jmout*. O nich platí, že vokalizovanou variantu prefixu mají tvary s variantou kmenotvorné přípony $[nm]/([nm]u)/([nm]ou)$ a nevokalizovanou variantu prefixu mají tvary s variantou kmenotvorné přípony $i/a/e(ě)$.

Pravidlo 2: Při tvoření tvarů sloves 2. třídy vzoru *začít* navíc u některých prefigovaných variant slovesa *-pnout* dochází k alternaci *e/o* fakultativně.⁹⁷ Distribuce je opět taková, že vokalizovanou variantu prefixu mají tvary s variantou kmenotvorné přípony $n|nu|nou$ a nevokalizovanou variantu prefixu mají (vedle vokalizované) tvary s variantou kmenotvorné přípony *a/ě*.

Pravidlo 3: Fakultativně alternuje *e/o* také v prefixu sloves 1. třídy vzorů *brát, umřít*.⁹⁸ Až na výjimky dvojice *sprát/seprat* diferencované též významově platí, že tvary od kmene přítomného (indikativ přítomného/futura aktiva a imperativ) mají obě varianty prefixu (*s e* i bez něj). Mezi variantami jsou rozdíly ve frekvenci, přičemž je třeba brát v úvahu jednotlivé lexémy. Tvary bez *e* pronikají ovšem i ke tvarům od kmene minulého (srv. v korpusu SYN doložené tvary *odsrat, odsral*). Tím se blíží situaci popsané následujícím pravidlem.

Pravidlo 4: Jinou distribuci má fakultativní alternace *e/o* v prefixu u slovesa *mlít* (1. třída vzor *umřít*). Varianty se dle slovníku SŠJČ⁹⁹ vyskytují ve všech

97 Jedná se o varianty u sloves *sepnout, rozepnout, vzepnout*. Kolísající varianty se vyskytují u slovesa *sepnout* u tvarů L (*spjal/sepjal*), NT (*spjat/sepjat*), VA (*spjaty/sepjaty*), VSB (*spěti/sepěti*), u slovesa *rozepnout* u tvarů L (*rozpjal/rozepjál*), NT (*rozpjat/rozepjat*), VA (*rozpjaty/rozepjaty*), VSB (*rozpěti/rozepeři*) a u slovesa *vzepnout* pouze u tvarů L (*vzpjal/vzepjál*), NT (*vzpjat/vzepjat*), VA (*vzpjaty/vzepjaty*), VSB (*vzpěti/vzepeři*). U deverbativ existují varianty *před(e)-/nad(e)-/pod(e)-pět*.

98 Jedná se o prefigované varianty sloves *hnát, brát, drát, prát, srát, žrát, slát*.

99 Pro orientaci srv. údaje v SŠJČ cit. dle DebDict:

rozemlít (*rozmlíti Svob.) dok. (1. j. -melu, rozk. -mel, min. -mlel, trp. -mlet, řidč. -mlen) (co) **1.** *mletím rozdrtit, rozměnit*: jemně r. maso; rozemletá káva; r. zrna v mouku; r. potravu mezi stoličkami (zubů) *rozkousat, rozdrtit* **2.** zast. a ob. *omiláním poškodit*: dešť jí (skálu) rozemlel v rozličné podoby zvířat (Mácha) *rozhlodal*; rozemletá cesta; expr. bylo to (knihy) pořádně rozemleto (Rais) *roztrháno*; --- **rozemlít se** (*rozmlíti se) dok. *začít mlít*: mlýn se rozeleme, rozmele (Hál.); --- ned. rozmlítati, r. se **semlít** (*semleti Rais) dok. (1. j. semelu, zř. smelu, rozk. semel, min. semlel, zř. smlel, trp. semlet, zř. smlet) **1.** (co) *provést mletí, mletím rozdrtit*: s. pšenici; s. kávu *umlít* * **2.** (co) *servat, sedřít*: víchř semele

tvarech (nejsou vázány na alternace *e/0* v kořeni a zároveň není uvedena významová diference) u slovesa *roz(e)mlít*, *s(e)mlít*. V korpusu SYN ovšem tvary bez vokalizace prefixu u těchto sloves doloženy nejsou. Podobně se chová ještě řada dalších sloves, u nichž existují synonymní paralelní sady tvarů s vokalizovaným/nevokalizovaným prefixem.

Na základě dat čerpaných jak ze slovníků, tak z korpusů můžeme říci, že nelze dokázat vzájemnou závislost alternace *e/0* v prefixu na alternaci *e/0* v základu (kořeni) slovesného tvaru.

Na závěr této kapitoly se zmíníme ještě o problematice interpretaci střídání *roze/roz/ro* ve tvarech slovesa *rozžehnout/rozežhnout/rožnout/rozežnout*.¹⁰⁰

	<i>roz-žeh-</i>	<i>ro-ž</i> - ¹⁰¹	<i>roze-žh</i> - ¹⁰²	<i>roze-ž</i> - ¹⁰³
<i>-nou-</i>	48	11	0	0
<i>-nu-</i>	17	2	1	0
<i>-ne-</i>	41	4	0	0
<i>-n-</i>	33	11	2	1
<i>-a-</i>	22	0 ¹⁰⁴	0	1
<i>-e-</i>	6	0	0	0
<i>-0-</i>	143	2	0	0

- listí (Rais) **3**. expr. (co) *bez přestání a zprav. bez souvislosti v hovoru probnat*: s. páte přes deváté; to jste toho zase semleli (Zápót.); co ti chlapi všechno dohromady smelou (Kronb.) **4**. expr. (koho, co) *pomluvit 1*: s. živé mrtvé každého, kdekoho; znala celou Prahu, jak ji její zákaznice semlely (Til.); --- **semlít se** dok. expr. **1**. *zžehnout se, stržnout se*: kdoví, co se dnes ještě semele; semlela se tu zase nějaká rvačka **2**. řidč. *dostat se do pŕtky, rvačky; poprat se, seprat se*: vypravoval, jak se s Němci semleli (Jir.); --- ned. semlátí
- 100 Pro orientaci srv. údaje v SSJČ a SSČ cit. dle DebDict:

- rozžehnouti** (*rozežhnouti Vrchl., *rozžhnout Holan, +rozžici Sova, +rozžítí Podl.) (1. j. -žehnu, min. -žehl, -žal, trp. -hnut, -žat, podst. -hnutí, -žeti) (obl. rožnout) dok. (op. *zhasit*) **1**. (co) *způsobit, aby něco svítilo, hořelo; rozsvítit 1, zapálit*: r. svítilnu, sirku; rozžaté svíce; r. vánoční stromek *rozsvítit na něm svíčky*; přen. r. oči (O. Schein.) *rozjasnit 2*. (co) *roznitit, rozsvítit, zapálit (světlo, oheň)*: r. světlo v lampě; řidč. r. oheň v kamnech (op. uhasit); r. revoluční požár *podnitit, vyvolat revoluci*; přen. kníž. r. v někom nadšení *vzbudit, vyvolat 3. udělat světlo; rozsvítit 1*: seděl jsem potmě, nerozžehl jsem; nechat rozžato; --- **rozžehnouti se** dok. *začít svítit, hořet, planout; rozsvítit se 1, vzplanout* (op. *zhasnout*): večer se rozžehla světla; hvězdy se rozžaly na obloze; přen. rozžehly se (mu) oči zlým svitem (Jir.) *zaleskly*; --- ned. rozžíhati, r. se, rozžehovati, r. se, rozžehati, r. se, rozžehávati, r. se
- rozžehnout** dok. (1. j. -žehnu, čin. -žehl, -žal, trp. -hnut, -žat, podst. -hnutí, -žeti) *rozsvítit (syno) zhasit (anto) rozžehnout svíci, reflektor, rozžehnout oheň, zapálit (# uhasit)*; rozžehnout světlo v lampě, **rozžihat** ned.
- 101 V korpusu SYN je 36 výskytů lemmatu *rožnout* (dle lemmatizace), z toho je 7 výskytů mylně označkováno (jde o tvary substantiva *rožata* = dalmatinský puding). Jeden doklad imperativu *rožni* je mylně lemmatizován jako tvar substantiva *rožeň*.
- 102 Pro orientaci uvádíme doklady z korpusu SYN a jejich lemmatizaci : ... *kteří se v sobotu zúčastnili na svatopetrském náměstí ve Vatikánu slavnostního <rozežhnutí/rozežhnutí/X@-----> vánočního stromu z Beskyd , ... , zítra se v centrech měst a obcí v Pojizeří <rozežhnou/rozežhnou/X@-----> světla na vánočních stromech... , ... se náhle <rozežhnou/rozežhnou/X@-----> brzdová světla* .... Bez ohledu na kodifikaci uvádíme přehled tvarů doložených v korpusu SYN.
- 103 Pro orientaci uvádíme doklady z korpusu SYN a jejich lemmatizaci : ... *stromky se <rozežnou/rozežnou/X@-----> na Jřirovcově náměstí ... , ... Prahu obcházeli i ve dne s <rozežatou/rozežatou-/X@-----> svíci , ...*
- 104 Ani v mluvených korpusech není doložena typicky moravská varianta *rožal*. Doklady užití lze běžně nalézt na internetu.

Je patrné, že se prolíná a) alternace *e/0* v prefixu, že b) dochází ke splývání hlásek *z/ž* na morfematickém švu (morfematický uzel), dále c) dochází k alternaci *e/0* v kořeni a d) dochází k zánikové alternaci kořenové finály *h*. Popsat tento okrajový složitý systém alternací není cílem naší práce. Uvádíme jej jako ilustrační závěr kapitoly, v níž jsme se pokusili popsat pomocí pravidel morfologické alternace v češtině tak, aby se na nich dalo stavět při formálním popisu derivace některých vybraných typů deverbativ.